

եկատերինա II-ը սիրալիր ընդունելություն է ցույց տալիս կաթողիկոսի պատվիրակին և 1768 թվականի հուլիսի 30-ի հրովարտակով վերականգնում է չմիաժնի իրավունքները ռուսահայության նկատմամբ: Հրովարտակի մեջ եկատերինա II-ը հատուկ նշում է, որ հետևելով նախորդների՝ Պետրոս Մեծի և եկատերինա Ալեքսեևնայի օրինակին, խոստանում է բոլոր հայերին, առավելապես Ռուսական կայսրության սահմաններում հաստատվածներին, սլահելի բարձրագույն կայսերական հովանավորության ներքո²⁵:

Ռուսական կայսրուհու հայտարարությունը մեծ ոգեորություն առաջացրեց էջմիածնում: Սիմեոն Երևանցին նրա պատվին հեղինակեց հատուկ մաղթանք, որն այնուհետև կատարվում էր հայկական եկեղեցիներում շուրջ մեկ ու կես դար²⁶:

Սիմեոն Երևանցու և եկատերինա II կայսրուհու փոխանակած գրությունները սկիզբ դրեցին այն կապերին, որոնք հետագա տասնամյակների ընթացքում զորացան՝ ի նպաստ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործին:

2. ՀԱՅ ԱԶԱՍԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՀՆԴԻԱՀԱՅ ԿԵՆՏՐՈՆԸ: ՀՈՒՍԵՓ ԷՄԻՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ազատագրական շարժման իրենց ակտիվ մասնակցությունը բերեցին նաև Հնդկաստանում հաստատված հայերը, որոնց թիվը XVIII դարի ընթացքում զնալով մեծանում էր: Այդ ժամանակ հայկական կազմակերպված դուղութենք կային Հնդկաստանի Մադրաս, Կալկաթա, Սուրատ, Բոմբեյ, Հայդարաբադ, Դեհլի, Չիլրա, Մուրշիդաբադ և այլ քաղաքներում: Հնդկահայերի քանակի մասին որոշակի տվյալներ չեն պահպանվել: մոտավոր հաշվումներով այն չպետք է պակաս լիներ 10 հազար մարդուց²⁷:

Հնդկահայերի հիմնական զբաղմունքը առևտուրն ու արհեստներն էին: Առանձնապես բարձր դիրքի էին հասել հնդկահայ առևտրականները, որոնց գործունեության համար Հնդկաստանում ստեղծված էին նպաստավոր պայմաններ: Եվրոպական դրամատերերը դեռևս չէին կարողացել տիրել ողջ Հնդկաստանին և պայքարի մեջ էին ինչպես միմյանց, այնպես էլ կիսանկախ հնդկական իշխանների հետ: Հայ առևտրականները վայելում էին հնդիկ իշխողների վստահությունը և նրանցից ստացել էին մի շարք արտոնություններ: Նրանց առջև բաց էին ինչպես Հնդկաստանի ծովափնյա, այնպես էլ հեռավոր վայրերի շուկաները: Առևտրական պայմանագիր ունենալով անգլիական «Արևելա-հնդկական» ընկերության հետ, հայերը միաժամանակ օգտվում էին այդ ընկերության ընձեռած պայմաններից՝ կարող էին երթևեկել անգլիացիների ազդեցության տակ գտնվող շրջաններում և իրենց ապրանքները փոխադրել անգլիական նավերով: Հայ մեծահարուստ վաճառականներից ոմանք էլ ունեին իրենց սեփական նավերը և նավարկում էին եվրոպական հրկրների դրոշմներով²⁸:

²⁵ «Դիան հայոց պատմութեան», գիրք 7, Թիֆլիս, 1894, էջ 81Թ:

²⁶ Г. Эзов, Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901, էջ 5—8:

²⁷ «Փորձ», Թիֆլիս, 1881, № 2, էջ 6:

²⁸ St. M. J. Seth, Armenians in India from the earliest times to the present day, Calcutta, 1937, էջ 581:

Հայ վաճառականները շահեկան առևտրի շնորհիվ, շուտով մեծ գումարներ են կուտակում: Օրինակ, նոր ջուղայեցի Մարգարյան եղբայրները 100.000 ռուփի դրամագլուխը երեսուն տարում հասցնում են 1.738.000 ռուփի²⁹: Շահամիր Շահամիրյանը, որը նոր Զուղայից Հնդկաստան էր գաղթել որպես հասարակ դերձակ, թանկագին քարերի ու շոր մրգի առևտրով հսկայական հարստություն էր կուտակել և իր ժառանգներին թողեց 23 միլիոն ռուփի³⁰:

Հայ առևտրականներից ոմանք նույնիսկ ձեռք էին բերել առևտրի առանձին ճյուղերի մենաշնորհը: Օրինակ, մադրասցի առևտրական Պետրոս Ոսկանը XVIII դարի կեսերին ստանում է Մադրաս ապրանքների ներմուծելու և շրջակա իշխանությունների ներքին մասերի հետ առևտուր անելու մենաշնորհ³¹: Բացի առևտրական գործարքներից, հնդկահայ առևտրականներն իրենց են ենթարկում նաև արտադրության որոշ բնագավառներ: Հենվելով Շերերի «Պատմություն Անգլիոյ վաճառականության» գրքի վրա, լեոն պատմում է, որ հայ վաճառականները Հնդկաստանում գնում էին բամբակ և բաժանում բամբակ մանողներին, ստանալով նրանց թելը, այն հանձնում էին կտավագործներին, իսկ հետո պատրաստի կտավը ուղարկում Բանդար-Աբբաս նավահանգիստը, իսկ այնտեղից էլ արտահանում ոչ միայն իրան և Թուրքիա, այլև եվրոպական շատ երկրներ³²:

XVIII դարի երկրորդ կեսին դրությունը փոխվեց: Անգլո-ֆրանսիական մրցակցությունը, որ այդ ժամանակ ծավալված էր Հնդկաստանում, ավարտվում է հօգուտ Անգլիայի: Անգլիացիները շարունակում են Հնդկաստանում նորատարածություններ գրավել և այդ նվաճած վայրերում սահմանափակել ինչպես եվրոպացի, այնպես էլ հայ վաճառականների իրավունքները: Հայ առևտրական բուրժուազիան հեշտությամբ չի զիջում իր դիրքերը: Նրա ներկայացուցիչներից շատերը միանում են իրենց երկրի անկախությունը պաշտպանող հնդիկներին և պայքար մղում անգլիացիների դեմ: Չկարողանալով մրցել բրիտանական առևտրականների հետ, հայ առևտրականները կապիտալները փրկելու համար սկսում են նոր շուկաներ որոնել: Նրանց հայացքներն ուղղվում են դեպի Հայաստան, դեպի իրենց հեռավոր հայրենիքը, որտեղ հարմար պայմաններ ստեղծելու դեպքում առևտրական կապիտալը կարող էր գտնել գործունեության լայն ասպարեզ: Սակայն այդ ժամանակ Հայաստանը գտնվում էր օտար տիրապետության ներքո, հայկական պետականությունը դադարել էր գոյություն ունենալուց, Հայոց երկրում չկար անձի և գույքի ապահովություն: Ուստի հնդկահայ առևտրական կապիտալի գաղափարախոսները երազում էին օտար բռնակալներին Հայաստանից դուրս քշելու, անկախ պետության և առևտրական կապիտալի համար ազգային շուկա ստեղծելու մասին: Սակայն միայն այս հանգամանքը չէր, որ դրդում էր հնդկահայ մեծահարուստներին մտածելու հայրենիքի ազատագրության մասին: Հենց հայրենիքի ողբալի դրությունը, ժողովրդի ստրկացված, ծայր աստիճան հուսահատական վիճակը, հայրենի երկրի կարոտով տոշորվող մարդկանց ստիպում

²⁹ Տե՛ս Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, Նյութեր Հնդկաստանի հայ դաղուքի պատմության համար, «Երևանի պետական համալսարանի դիտական աշխատությունների ժողովածու», հատ. 13, Երևան, 1940, էջ 61:

³⁰ Տե՛ս «Кавказ», Тифлис, 1883, № 100.

³¹ Տե՛ս M. J. Seth, Armenians in India, էջ 581:

³² Տե՛ս Լեո, Հայկական տպագրություն, հատ. 2, Թիֆլիս, 1901, էջ 450:

էր մտահոգվելու նրա ազատագրման խնդրով, որը օրակարգի հարց էր դարձել այդ ժամանակներում: Ազատագրական շարժման հնդկահայ գործիչների վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել նաև եվրոպական լուսավորիչների առաջավոր դասերը, նրանց ոգևորել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», իրենց անկախության համար Ղարաբաղի մեկիքների մղած հերոսական պայքարը:

XVII դարի երկրորդ կեսում ծավալված հայ ազատագրական շարժումը լուրջ մի շարք նշանավոր դեմքեր, որոնք զգալի գեր խաղացին հայ ժողովրդին «թմրության քնից» սթափեցնելու և հայրենիքի ազատագրման գաղափարը ստարածելու ուղղությամբ: Այդ գործիչներից առավել աչքի ընկնողը Հովսեփ Էմինն էր, հնդկահայ մեծ հայրենասերը, որն իր կյանքի միակ նպատակն էր դարձրել օտար տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրման գործը:

Հովսեփ Էմինը ծնվել է 1726 թվականին Իրանի Համադան քաղաքում: Նրա հայրը վաճառական էր: Ուրիշ շատերի նման նրանց ընտանիքն էլ ենթարկվում է բռնությունների ու կողոպուտի, ուստի նրանք ստիպված են լինում հեռանալ Հնդկաստան, հաստատվել Կալիաթայում:

Էմինի հայրը ձգտում էր իր որդուն դարձնել վաճառական, սակայն ապարդյուն: Փոքր հասակից ականատես լինելով օտար տերերի դաժան բռնակալության ներքո գտնվող իր ժողովրդի տառապանքներին, Էմինը երա-

Հովսեփ Էմին

զում էր տիրապետել ռազմական արվեստի գաղտնիքներին, դառնալ զինվորական և ոտքի հանել հայ ժողովրդին՝ օտար լուծը թոթափելու համար: Նյութ վրա մեծ ազդեցություն էր գործել Հընդկաստանում եվրոպացիների զինվորական կազմակերպությունը. նա ոգևորվել էր Հայոց պատմությամբ, քաջատեղյակ էր Արդախի հայության ազատագրական պայքարին: Եվ ահա պատանի հայրենասերը որոշում է մեկնել Անգլիա, ռազմական գործ սովորել հայրենի երկրի ազատագրմանը նվիրվելու համար:

1751 թվականին Էմինը նավաստի է վարձվում «Արևելա-հնդկական ընկերության» նավերից մեկի վրա իր նման մեկ այլ հայ երիտասարդի հետ, ուղևորվում դեպի Անգլիա: Յոթ ամսվա ծանր ճանապարհորդությունից հետո նրանք հասնում են Լոնդոն: Սկսվում են ծանր օրեր Էմինի համար: Զուռնեղիվ ապ-

րուստի միջոցներ նա իր գոյությունը պահպանում է պատահական վաստակով: Կարևոր նշանակություն է ունենում նրա համար պատահական հանդիպումը անգլիական գրող Էդմոնտ Բլքբի հետ, որը վեր է ածվում բարեկամու-

թյան, նա աշխատանք է տալիս էմինին, ղեկավարում նրա ինքնուսուցման գործը:

Մեկ այլ, նույնպես պատահական ծանոթություն, բաց է անում էմինի առջև սնդղիական բարձր հասարակության դռները: Այդ նոր ծանոթը անգլիական արիստոկրատիայի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկը՝ լորդ Նորտոմբերլենդն էր, որին չափազանց հետաքրքրում է իր ժողովրդի աղատության խնդրով հայրենի տունը լքած այդ երիտասարդը: Սրա միջնորդությամբ էմինը բարեկամություն է հաստատում անգլիական մի շարք աչքի ընկնող գործիչների հետ և ընդունվում Վուլվիչի արքայական զինվորական ակադեմիան: Վերջապես էմինը հնարավորություն ստանալով իրականացնել զինվորական գիտելիքներ ձեռք բերելու իր վաղեմի երազանքը, ակադեմիայում հմտանում է հրետանային գործի և ամրոցաշինության մեջ:

1757 թվականին էմինը մեկնում է Գերմանիա՝ մասնակցելու անգլո-պրուսական զորքերի կողմից Ֆրանսիայի դեմ մղվող պատերազմին, որը հայտնի է Յոթնամյա պատերազմ անունով: Նրա նպատակն էր ձեռք բերել նաև պատերազմ վարելու գործնական գիտելիքներ:

Անգլիա վերադառնալուց հետո էմինը փորձեր է կատարում անգլիական պետական գործիչներին հետաքրքրելու Հայաստանի ազատագրման իր ծրագրով և ստանալու նրանց քաղաքական օժանդակությունը: Այս նպատակով էմինը տեսակցում է Անգլիայի վարչապետ Պիտտի հետ, բայց շուտով պարզ է դառնում նրա համար, որ Անգլիայի շահերը միանգամայն հակասում են հայկական պետականության վերականգնման իր ձգտումներին: Համոզվելով, որ անգլիական իշխանություններից օժանդակություն ակնկալելը անիմաստ է, Հովսեփ էմինը 1759 թ. մեկնում է Հայաստան, անցնում էրդրում, ապա՝ էջմիածին:

Այստեղ նա հնարավորություն է ունենում ավելի մոտիկից ծանոթանալու հայկական կյանքին, Անդրկովկասի քաղաքական կացությանը: Այդ ծանոթությունն ստիպում է նրան փոփոխություններ մտցնելու իր ծրագրի մեջ: Եթե նախկինում նա ձգտում էր լինել Ղարաբաղում և Վրաստանում, նրանց իշխողների օգնությամբ ազատագրել հայրենիքը, այժմ նա համոզվում է, որ միայն տեղական ուժերով անհնարին է իրագործել իր ծրագիրը: Միակ ուժը, որն ընդունակ էր այդ անելու, Ռուսական կայսրությունն էր, ուստի էմինը որոշում է վերադառնալ Անգլիա, ձեռք բերել համապատասխան հանձնարարականներ և ապա մեկնել Ռուսաստան³³:

1761 թվականի գարնանը էմինը հասնում է Լոնդոն: Այստեղ նա անձնական ծանոթություն է հաստատում ռուսական դեսպան իշխան Գոլիցինի հետ, նրանից ստանում Ռուսաստան մեկնելու անցագիր և հանձնարարական՝ ուղղված արտաքին գործոց վարչությանը:

1761 թվականի աշնանը հասնելով Պետերբուրգ, էմինը տեսակցություն է ունենում ռուսական կանցլեր կոմս Մ. Ի. Վորոնցովի հետ, մանրամասն սյուտմում իր նպատակների մասին:

Վորոնցովը քաջ գիտակցում էր մահմեդական տիրապետությունից անդրկովկասյան քրիստոնյաների ազատագրման նպատակով լինելը Ռուսաստանի քաղաքական շահերի համար, ուստի համակրանքով է վերաբեր-

³³ Տե՛ս Ք. Ա. Иоаннисян, Иосиф Эмин, էջ 79—80.

վում էմինին և օգնություն ցույց տալիս նրան³⁴։ Նա անցագիր է տալիս էմինին և նրա մասին հանձնարարական նամակ գրում Հերակլ թագավորին։ 1762 թվականի մարտի կեսերին էմինը դուրս է գալիս և Մոսկվայի վրայով մեկնում Աստրախան։ Քանի որ ձյան պատճառով կովկասյան ճանապարհները փակ էին, էմինը չի կարողանում շարունակել իր ուղին և ինը ամիս մնում է Աստրախանում։ Բայց նա ժամանակը իզուր չէր վատնել հայաշատ այդ քաղաքում։ Երբ նա վերջապես դուրս է գալիս Աստրախանից, նրան են միանում նաև աստրախանցի մի խումբ հայ երիտասարդ կամավորներ՝ իրենց ձիերով ու զենքերով։ Այդ խանդավառ երիտասարդները պատրաստ էին կռվելու հայրենիքի ռազմագրքման համար։ Երբ էմինը իր խմբով մոտենում է Ղզլար քաղաքին, նրանց են միանում նաև ղզլարցի զինավառ երիտասարդներ³⁵։ Սակայն փաստաթղթերում եղած մի անճշտության պատճառով Ղզլարում էմինին թույլ չեն տալիս շարունակելու ճանապարհը։ Կամավորներին նա ուղարկում է Թիֆլիս, իսկ ինքը Աստրախանի վրայով վերադառնում է Մոսկվա՝ այնտեղից Պետերբուրգ անցնելու համար։ Այս անգամ մայրաքաղաք հասնելու անհրաժեշտությունը վերանում է, որովհետև Եկատերինա II կայսրուհին իր ողջ արքունիքով ժամանել էր Մոսկվա։

Էմինը հանդիպումներ է ունենում կանցլեր Վորոնցովի և վիցե-կանցլեր Գուլիցինի հետ։ Վերջինից տեղեկանում է, որ կայսրուհին դրական վերաբերմունք ունի իր ծրագրերի նկատմամբ և պատրաստ է օգնելու, միայն թե ժամանակը դեռևս հասունացած չի համարում այդ գործի համար։

Ստանալով նոր անցադիր ու իր բարեկամների նյութական օժանդակությունը, էմինը 1763 թ. փետրվարին Աստրախանի վրայով ճանապարհվում է դեպի Վրաստան։ Մոսկվայում նրան է միանում իր ազգական Մովսես Բաղրամյանը՝ Մադրասի հայրենասիրական խմբակի ապագա ակտիվ անդամներից մեկը։

Էմինի համբավը բավականին տարածվել էր։ Հայերը թե Աստրախանում և թե Հյուսիսային Կովկասի բնակավայրերում ընդունում էին նրան որպես Հայաստանի ապագա ազատարարի։

Պատվով ու ջերմությամբ է ընդունում նրան նաև Հերակլ թագավորը։ Վերջինս ուղադրությամբ լսում է Եվրոպայում կրթություն ստացած այդ խանդավառ հայ զինվորականի առաջարկությունները՝ լուսավորություն տարածելու, զինվորական դպրոցներ հիմնելու և այլ բարեփոխություններ կատարելու վերաբերյալ։

1763 թ. ամռանը Քարիմ խանի զորքերի Վրաստան ներխուժելու վտանգի ժամանակ էմինը հանձնարարություն է ստանում իր ջոկատի մեջ որքան կարելի է շատ երիտասարդ հայեր ընդգրկելու։ Մի քանի օրում նա հավաքում է 800 հոգի։ Էմինը չափազանց ոգևորվել էր՝ կարծելով, թե Իրանի և Վրաստանի ռազմական ընդհարումը հնարավորություն կտար իրագործելու իր ծրագրերը։ Սակայն Քարիմ խանի թիկունքում ապստամբություն է բարձրանում և նա ստիպված է լինում վերադառնալ Սպահան։ Հերակլի կարգադրությամբ էմինը ցրում է իր զորախումբը և Աստրախանից եկած կամավորների հետ միասին

³⁴ Տե՛ս *А. Р. Иоакимсян, Иосиф Эмин, էջ 94—95*։

³⁵ Տե՛ս «Հովսեփի էմինի կեանքն ու արկածները», Հովսեփի էմինի անգլերեն բնագրեն թարգմանեց Հ. Խաչմանյան, Բեյրութ, 1958, էջ 202—203։

մասնակցում՝ Վրաստան ներխուժած լեզգիների դեմ մղվող կռիվներին։ Մի որոշ ժամանակ Հերակլի հանձնարարությամբ նա ձեռնամուխ է լինում վրաց զորքը եվրոպական կարգով վարժեցնելու գործին³⁶։

Դեռևս Մոսկվայում եղած ժամանակ էմինը ծանոթացել էր Մշո ս. Կարապետ վանքի վանականներին մեկի՝ տեր Սուքիասի հետ և իմացել, որ իր ծրարները դրական վերաբերմունքի կարժանանան այդ վանքի վանահայր Հովնանի կողմից։ Ուստի նա նամակագրական կապ է հաստատում նաև Հովնանի հետ։ Վերջինս լիակատար հավանություն է տալիս նրա ծրագրերին և հավաստիացնում, որ հաղաթուրք արևմտահայեր պատրաստ են նրա դրոշի տակ մտնելու և պայքարելու՝ իրենց երկիրը թուրքական դաժան տիրապետությունից ազատագրելու համար։

3. ԱԶԱՏԱԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

XVIII դարի կեսերին Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր քաղաքական և տնտեսական խորը ճգնաժամի մեջ։ Կյանքի բոլոր ասպարեզներում զգացվում էր թուրքերի հետամնացությունը. անկումային վիճակում էր գյուղատնտեսությունը, զարգացման միջնադարյան մակարդակին էին մնացել արհեստներն ու արդյունագործությունը, անվերջանալի պատերազմների հետևանքով խափանվել էր բնականոն առևտուրը։ Կենտրոնական իշխանության թուլացման և երկրի ծայրահեղ մասնատվածության հետ միաժամանակ ուժեղանում էին կենտրոնխույս ձգտումները։ Ծայրամասերում մի շարք փաշաներ փաստորեն վեր էին ածվել կիսանկախ տիրակալների, նրանցից ոմանք ժառանգական էին դարձել իրենց պաշտոնը։ Թուրքական պետության թուլացման և աշխատավորների անլուր շահագործման վերաբերյալ հետաքրքրական տեղեկություններ կան թուրք հեղինակ Ջեվդեթ-փաշայի «Պատմություն» մեջ։ Ահա թե նա ինչպես է բնորոշում XVIII դարի վերջին տասնամյակներում Թուրքիայում ստեղծված կացությունը. «Որոշ ժամանակից ի վեր բռնությունների ու անիրավությունների ամեն սահմանը անցել էր և Օսմանյան կայսերական երկրում ռայաները մեծ թշվառության էին ենթարկվել, իրենց երկիրն ու հայրենիքը թողնելով՝ ցիր ու ցան եղել։ Դրանով երկիրն ավերվել՝ ազգավների ու բուերի բնի էր վերածվել։ Այդ պատճառով Օսմանյան կառավարությունը պատերազմական գործում անկարող էր դարձել, զրկվել հաղթանակից...»։ Ջեվդեթ-փաշան փորձում է բացատրել այդ թուլացման պատճառը. «Երկրի այս աստիճան ավերվածության պատճառը միայն պատերազմական շարժումները չէին. երկրի ավազանու, կազիների, նայիրների և այլ պաշտոնյաների կողմից, իրենց օգտին, պատերազմական տուրքերից մի քանի անգամ ավելի գումարներ աղքատների վրա բաժանելով, բռնությամբ և գազանությամբ գանձումը և նման բռնությունները թերևս ավելի մեծ տեղ էին բռնում։ ...Երկրի շինարարությունը կամ ռայաների բարօրությունը միտք անգամ չբերելով, նրանք իրենց ծախքերը հանելու և իրենց դրությունը բարելավելու համար աղքատների ձեռքից խլում էին նրանց ունեցվածքը, վաճառել տալիս նրանց անասուններն ու կենդանիները, հովանավորում ու քաջալերում ավա-

³⁶ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Иосиф Эмин, էջ 137—138։